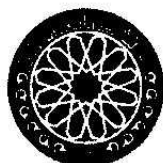

تأملاتی در مباحث فرہنگ اسلامی

تألیف: دکتر احمد پاکچی
به کوشش: مرتضی سلمان نژاد

www.ketab.ir

انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)
تهران: بزرگراه شهید چمران،
پل مدیریت
تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲
صندوق پستی: ۱۴۶۵۵-۱۵۹
E-mail: isu.press@yahoo.com
فروشگاه اینترنتی:
www.ketabesadiq.ir

دانشگاه امام صادق (ع)

تاملاتی در مباحث فرهنگ اسلامی ■ مؤلف: دکتر احمد پاکتچی ■ به کوشش: مرتضی سلمان نژاد
ویراستار ادبی: ملیحه باستی ■ نمایه‌سازی: رضا دینا ■ چاپ اول: ۱۳۹۳ ■ قیمت: ۹۵۰۰۰ ریال
شمارگان: ۷۰۰ نسخه ■ چاپ و صحافی: زلال کوثر ■ شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۳۱۹-۸

همه حقوق محفوظ و متعلق به ناشر است.

سرشناسه: پاکتچی، احمد، ۱۳۳۲ -
عنوان و نام پدیدآور: تاملاتی در مباحث فرهنگ اسلامی / تألیف احمد پاکتچی.

مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۲.

مشخصات ظاهری: ۳۳۶ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۳۱۹-۸

وضعیت فهرست نویسی: فیا

موضوع: اسلام -- تاریخ -- مسائل متفرقه

موضوع: فرهنگ اسلامی -- تاریخ

شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)

رده بندی کنگره: ۱۳۹۲ ۲۳۳/ب/۱۴ BP

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۱۲

شماره کتابشناسی ملی: ۳۰۸۷۶۸۵

فهرست مطالب

.....	سخن ناشر	۱۱
.....	مقدمه	۱۳
.....	بخش اول: علوم قرآن و حدیث	۱۷
.....	فصل ۱. سنت‌های املایی [ارتوگرافی] در خط عربی متقدم با توجه به انعکاس آن در نسخه‌های قرآن	۱۹
.....	۱-۱. دانشمندان مسلمان و سنت‌های املایی کهن	۲۱
.....	۲-۱. در جستجوی سنت‌های ارتوگرافی	۲۳
.....	۳-۱. پیدایش سنت زبان عربی متقدم	۲۵
.....	۱-۳-۱. ادغام سامخ در شین	۲۶
.....	۱-۱-۳-۱. وضعیت سامخ در کتیبه‌ها	۲۸
.....	۲-۱-۳-۱. جایگاه سامخ در الفبا	۲۹
.....	۲-۳-۱. املای ضاد	۳۱
.....	۴-۱. تغییر (ة / ه) در پایان کلمات، یک اصلاح متأخر	۳۳
.....	۱-۴-۱. جابه‌جایی (ة / ه) در کتیبه‌های قبل از اسلام	۳۳
.....	۲-۴-۱. جابه‌جایی «ه / ه» در نوشته‌های غیرقرآنی در اوایل دوران اسلامی	۳۵
.....	۳-۴-۱. جابه‌جایی (ه / ه) در مصاحف اولیه قرآن	۳۶
.....	۴-۴-۱. جابه‌جایی «ه / ه» توسط ناسخان قرآن	۳۷

فصل ۲. حسین بن واقد مروزی و بنیانگذاری مکتب خراسانی اصحاب حدیث.....	۴۱
۱-۲. مراحل دانش‌اندوزی.....	۴۱
۲-۲. زمینه‌های دانش حسین بن واقد.....	۴۴
۳-۲. ارزیابی‌ها درباره شخصیت حدیثی او.....	۴۵
۴-۲. مواضع اعتقادی حسین بن واقد.....	۴۷
۵-۲. دانسته‌ها از آثار حسین بن واقد.....	۴۹
فصل ۳. سهم علمای شرق ایران و آسیای مرکزی در تدوین حدیث.....	۵۳
۱-۳. عصر شکل‌گیری محافل (حدود ۱۳۰-۲۳۰ق).....	۵۴
۲-۳. عصر صحاح سته (حدود ۲۳۰-۳۰۰ق).....	۵۸
۳-۳. عصر ادامه‌دهندگان (حدود ۳۰۰-۶۰۰ق).....	۶۶
۴-۳. عصر افول (حدود ۶۰۰-۹۰۰ق).....	۷۳
منابع بخش اول.....	۷۷
منابع فصل اول.....	۷۷
منابع فصل دوم.....	۸۰
منابع فصل سوم.....	۸۵
بخش دوم: فروع اصول.....	۹۳
فصل ۴. آب در فرهنگ و اندیشه اسلامی.....	۹۵
فصل ۵. آب در فقه اسلامی.....	۱۰۵
۱-۵. آب به‌عنوان مطهر.....	۱۰۵
۲-۵. احکام مالی و اقتصادی آب.....	۱۱۱
۳-۵. مالکیت آب - جنبه‌های نظری.....	۱۱۱
۴-۵. مالکیت آب، تحلیل مبانی روایی.....	۱۱۴
۵-۵. مالکیت منابع آب.....	۱۱۶
۱-۵-۵. منابع عمومی.....	۱۱۶
۲-۵-۵. منابع مشترک.....	۱۱۶
۳-۵-۵. منابع خصوصی.....	۱۱۷
۶-۵. خرید و فروش آب.....	۱۱۸

۱۱۹.....	۷-۵. آب، زمین و مالیات‌ها
۱۲۳.....	۸-۵ احکام آب‌های کلان
۱۲۵.....	فصل ۶. کمیته‌گرایی و پیشینه‌گرایی در تاریخ فقه اسلامی
۱۲۷.....	۱-۶. کلیاتی درباره پیشینه‌گرایی
۱۲۹.....	۲-۶. کلیاتی درباره کمیته‌گرایی
۱۳۲.....	۳-۶. گرایش‌های ضداجتهادی و کمیته‌گرایی
۱۳۳.....	۴-۶. حمایت از آزادی فردی و کمیته‌گرایی
۱۳۴.....	۵-۶. کمیته‌گرایی در ادله نزد ظاهریان و اخباریان
۱۳۹.....	فصل ۷. پیجویی زمینه‌ها برای مباحث حقوق و اقتصاد در فقه اسلامی
۱۴۰.....	۱-۷. منابع انعطاف‌پذیری در خصوص شریعت
۱۴۳.....	۲-۷. ویژگی‌های عمومی مذاهب فقه اسلامی
۱۴۳.....	۱-۲-۷. کمیته‌گرایی در برابر پیشینه‌گرایی
۱۴۵.....	۲-۲-۷. واقع‌گرایی و شکل‌گرایی
۱۴۸.....	۳-۲-۷. مسئله اجتهاد
۱۵۰.....	۴-۲-۷. مقاصد الشریعه یا اهداف شرع
۱۵۳.....	۵-۲-۷. اصل مصالح اجتماعی
۱۵۵.....	۳-۷. تحول نوین در قانون اسلامی
۱۵۵.....	۱-۳-۷. منطق تحول
۱۵۶.....	۲-۳-۷. قانون اسلامی و اقتصاد نوین
۱۶۱.....	فصل ۸. نقد معتدل بر اصولیه نزد شیخ بهایی
۱۶۳.....	۱-۸. گذاری بر پیوستگی‌ها
۱۶۷.....	۲-۸. مبنای بازاندیشی در اصول
۱۶۸.....	۱-۲-۸. بازنگری در اعتبار ظن
۱۷۰.....	۲-۲-۸. ارزیابی از نظریه تخطئه
۱۷۲.....	۳-۸. رویکرد به آیات الاحکام
۱۷۵.....	۴-۸. بازنگری در نقد اخبار
۱۷۵.....	۱-۴-۸. ارزیابی کتب اربعه
۱۷۶.....	۲-۴-۸. مبانی تعدیل و توثیق

۱۸۱.....	۸-۴-۳. ملاک‌های ترجیح خیر.....
۱۸۳.....	۸-۵. بازنگری در فهم اخبار.....
۱۸۹.....	فصل ۹. مسئله اجماع: از ساحت تصدیقات به تصورات.....
۱۹۷.....	منابع بخش دوم.....
۱۹۷.....	منابع فصل چهارم.....
۱۹۹.....	منابع فصل پنجم.....
۲۰۲.....	منابع فصل ششم.....
۲۰۳.....	منابع فصل هفتم.....
۲۰۵.....	منابع فصل هشتم.....
۲۰۸.....	منابع فصل نهم.....
۲۱۱.....	بخش سوم: کلام و فرق.....
۲۱۳.....	فصل ۱۰. ابوسهل نویختی.....
۲۱۷.....	۱۰-۱. ابوسهل و کلام امامیه.....
۲۲۳.....	۱۰-۲. آثار.....
۲۲۶.....	۱۰-۳. بررسی منابع شرح حال.....
۲۲۹.....	فصل ۱۱. آثار شناختی روزمرگی و آشنایی‌زدایی (با تکیه بر فضای اندیشمورزی روسیه).....
۲۳۱.....	۱۱-۱. مرووری بر زمینه‌ها نزد غنوصیان و عارفان مسلمان.....
۲۳۳.....	۱۱-۲. بازتاب غفلت ناشی از روزمرگی در فضای ادبی.....
۲۳۳.....	۱۱-۲-۱. بازیگران ناآگاه در اندیشه شعرای روس در آغاز قرن ۱۹م.....
۲۳۶.....	۱۱-۲-۲. معانی پوشالی در اندیشه تولستوی.....
۲۳۸.....	۱۱-۲-۳. خودکار شدگی و آشنایی‌زدایی نزد صورتگرایان.....
۲۴۰.....	۱۱-۳. روزمرگی در فضای علوم انسانی سده ۱۹ و ۲۰م.....
۲۴۰.....	۱۱-۳-۱. شرطی شدگی در روانشناسی.....
۲۴۲.....	۱۱-۳-۲. روزمرگی در فرهنگ‌شناسی.....
۲۴۴.....	۱۱-۴. روزمرگی نزد برخی مکاتب فلسفی سده ۱۹ و ۲۰م.....
۲۴۴.....	۱۱-۴-۱. ادراک هدفمند در فلسفه سالاووف.....
۲۴۷.....	۱۱-۴-۲. روزمرگی در هرمنوتیک اشپت.....

۲۴۹.....	۱۱-۴-۳. ناآگاهی ایدئولوژیک در مارکسیسم
۲۵۱.....	۱۱-۵. طبقه‌بندی دستاوردهای آشنایی زدایی
۲۵۳.....	۱۱-۶. نتیجه‌گیری
۲۵۵.....	فصل ۱۲. رویکردی کلامی به صحیح بخاری
۲۵۹.....	فصل ۱۳. زمینه‌های تحکیم و مقوله‌های فرهنگی در جوامع صدر اسلام
۲۶۰.....	۱۳-۱. تعلقات بومی - قومی
۲۶۲.....	۱۳-۲. تعلقات بومی - تعلیمی
۲۶۴.....	۱۳-۳. جریان قراء و ریشه‌های تحکیم
۲۶۶.....	۱۳-۴. جریان شیعۀ فراسوی تحکیم
۲۶۹.....	فصل ۱۴. تحکیم و انگاره‌های سیاسی صدر اسلام
۲۶۹.....	۱۴-۱. ماهیت امارت و حاکمیت سیاسی
۲۷۲.....	۱۴-۲. خاستگاه خاندانی امیر
۲۷۴.....	۱۴-۳. چگونگی گزینش امیر
۲۷۷.....	۱۴-۴. منشور خلافت
۲۸۰.....	۱۴-۵. مسئله عدالت، جاهلیت و اسلام
۲۸۴.....	منابع بخش سوم
۲۸۴.....	منابع فصل دهم
۲۸۶.....	منابع فصل یازدهم
۲۸۸.....	منابع فصل دوازدهم
۲۸۹.....	منابع فصل سیزدهم
۲۹۱.....	منابع فصل چهاردهم
۲۹۵.....	بخش چهارم: فرمک مل اسلامی
۲۹۷.....	فصل ۱۵. نقد خودگرایی در اندیشه سیاسی حسن بن ثابت
۲۹۹.....	۱۵-۱. خودگرایی فرمانروا و پرهیز از رایزنی
۳۰۰.....	۱۵-۲. خودگرایی فرمانروا در پی جویی منافع شخصی
۳۰۰.....	۱۵-۳. خودگرایی در سطح عموم مردم
۳۰۴.....	۱۵-۴. مروری بر تاریخ اوراثیه

فصل ۱۶. چینش لایه‌های تاریخی به مثابه بازتعریف یا تضمین: مورد مسجد جامع اصفهان.....	۳۱۱
۱-۱۶. تعارض دو نظام در یک قلمرو.....	۳۱۲
۲-۱۶. تصرف بوم از سوی گفته جدید.....	۳۱۴
۳-۱۶. بازتعریف لایه‌های متنی.....	۳۱۹
۴-۱۶. تضمین لایه‌های متنی.....	۳۲۷
منابع بخش چهارم.....	۳۳۴
منابع فصل پانزدهم.....	۳۳۴
منابع فصل شانزدهم.....	۳۳۵
نمایه.....	۳۳۷

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»
 وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
 فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ
 (قرآن کریم، سوره مبارکه النمل، آیه شریفه ۱۵)

سخن ناشر

فلسفه وجودی دانشگاه امام صادق علیه السلام که از سوی ریاست دانشگاه به کرات مورد توجه قرار گرفته، تربیت نیروی انسانی‌ای متعهد، باتقوا و کارآمد در عرصه عمل و نظر است تا از این طریق دانشگاه بتواند نقش اساسی خود را در سطح راهبردی به انجام رساند.

از این حیث «تربیت» را می‌توان مقوله‌ای محوری یاد نمود که وظایف و کارویژه‌های دانشگاه، در چارچوب آن معنا می‌یابد؛ زیرا که «علم» بدون «تزکیه» بیش از آنکه ابزاری در مسیر تعالی و اصلاح امور جامعه باشد، عاملی مشکل ساز خواهد بود که سازمان و هویت جامعه را متأثر و دگرگون می‌سازد.

از سوی دیگر «سیاست‌ها» تابع اصول و مبادی علمی هستند و نمی‌توان منکر این تجربه تاریخی شد که استواری و کارآمدی سیاست‌ها در گرو انجام پژوهش‌های علمی و بهرمندی از نتایج آنهاست. ازاین منظر پیشگامان عرصه علم و پژوهش، راهبران اصلی جریان‌های فکری و اجرایی به حساب می‌آیند و نمی‌توان آینده درخشانی را بدون توانایی‌های علمی - پژوهشی رقم زد و سخن از «مرجعیت علمی» در واقع پاسخ‌گویی به این نیاز بنیادین است.

دانشگاه امام صادق علیه السلام در واقع یک الگوی عملی برای تحقق ایده دانشگاه اسلامی در شرایط جهان معاصر است. الگویی که هم اکنون ثمرات نیکوی آن در فضای ملی و بین‌المللی قابل مشاهده است. طبعاً آنچه حاصل آمده محصول نیت خالصانه و جهاد علمی مستمر مجموعه بنیانگذاران و دانش‌آموختگان این نهاد است که امید می‌رود با اتکاء به تأییدات الهی و تلاش همه‌جانبه اساتید، دانشجویان و مدیران دانشگاه، بتواند به مرجعی تمام عیار در گستره جهانی تبدیل گردد.

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام با توجه به شرایط، امکانات و نیازمندی جامعه در مقطع کنونی با طرحی جامع نسبت به معرفی دستاوردهای پژوهشی دانشگاه، ارزیابی سازمانی - کارکردی آن‌ها و بالاخره تحلیل شرایط آتی اقدام نموده که نتایج این پژوهش‌ها در قالب کتاب، گزارش، نشریات علمی و... تقدیم علاقه‌مندان می‌گردد. هدف از این اقدام - ضمن قدردانی از تلاش خالصانه تمام کسانی که با آرمان و اندیشه‌ای بزرگ و ادعایی اندک در این راه گام نهادند - درک کاستی‌ها و اصلاح آنها است تا از این طریق زمینه پرورش نسل جوان و علاقه‌مند به طی این طریق نیز فراهم گردد؛ هدفی بزرگ که در نهایت مرجعیت مکتب علمی امام صادق علیه السلام را در گستره بین‌المللی به همراه خواهد داشت. (ان شاء الله)

ولله الحمد

معاونت پژوهشی دانشگاه

مقدمه

مقالات و نوشته‌های کوتاهی که در قالب این مجموعه تقدیم خوانندگان و پژوهشگران می‌شود، حاصل فعالیت پژوهشی نگارنده در طول زمانی حدود دو دهه است که هر کدام به نوبه خود به مناسبتی نوشته شده و در عمل، به اسباب گوناگون نشر آنها تحقق نیافته است. این آثار گاه محصول جانبی طرح‌های در دست اجرا بوده و گاه مقالات ارائه شده به همایش‌ها و رخدادهای علمی که عملاً مجموعه آثار آن منتشر نشده است. به هر روی، هر کدام از این مقالات و نوشته‌های کوتاه، محصول یک مقطع از زندگی مؤلف در طول این دو دهه است که با وجود تنوع موضوعی و تنوع روش شناختی، می‌تواند هم در زمانی و هم همزمانی ارزیابی شود. ارزیابی در زمانی بدان معنا که نگارنده مانند هر جوینده دانش، مقاطع گوناگونی را در طول دو دهه اخیر سپری کرده، هر از گاهی بر یک حوزه موضوعی تمرکز یافته، با حوزه‌ای تازه از دانش انس گرفته و بدان تعلق خاطری یافته و سپس راه به سوی حوزه‌های دیگر گشوده است.

آنچه درباره تنوع موضوعات و نگاه در زمانی بدان گفته شد، به همان اندازه می‌توان درباره تنوع روش‌شناسی مقالات نیز صادق باشد. به هر روی، در دوره‌های مختلف از زندگی علمی نگارنده، وی با حوزه‌های روشی

مختلف آشنا شده، بر کاربرد آنها ممارست ورزیده و آنها را به بوته عمل کشیده است. پس طبیعی است که از حیث روش‌شناسی نیز این مقالات از یک روند رو به گسترش در سودبری از روش‌های پژوهش برخوردارند باشند که خود گاه‌شماری مستقل خواهد داشت.

اما به تمام این مجموعه می‌توان با نگاهی همزمانی و با کنار نهادن گذشت زمان نیز نگریست، این که در مجموع این نوشته‌های کوتاه هنوز منتشر نشده در کنار مقالات و کتاب‌های نگارنده، چه خانه‌هایی از یک پازل را پر کرده‌اند، و این پازل در کدام نواحی تُنک‌تر و کجا پربارتر بوده است و اکنون برآیند مجموعی آن چه تصویری را به دست می‌دهد.

در مجموع باید گفت نگارنده هیچ‌یک از این حوزه‌های موضوعی و دستمایه‌های روشی را امری نمی‌داند که اکنون علاقه و دلبستگی خود بدان را از دست داده باشد و این چنین تنوعی با همان گستره، هنوز موضوع اهتمام اوست، هرچند که برای حفظ همزمان این دلبستگی‌ها بهایی سنگین از مطالعه و ممارست باید پرداخت. پس هدف از ارائه همزمان این مقالات، نه یک انگیزه صرفاً آرشیمی، بلکه ایجاد نوعی پویش با تکیه بر برآیند این نوشته‌های پراکنده است.

اما یک سخن را می‌توان درباره مقالات حاضر، با استحکام گفت، این که نگارنده گواهی می‌دهد در طول دو دهه گذشته که این نوشته‌ها فراهم آمده‌اند، به‌عنوان اندیشه‌ای که ذهن او را همواره مشغول می‌داشته و او را به این سو و آن سوی دانش می‌رانده، یک مسئله محوری وجود داشته است: شناخت اسلام. البته کوشش برای شناختی همه‌جانبه بود که در آن نه شاخه‌ای از علوم اسلامی را از شاخه‌های دیگر بریده باشد، و نه شناختی که خود را به عرصه نظریات محدود کرده و از تاریخ و واقعیت زیسته مسلمانان جدا ساخته باشد.

به نظر یک خواننده نیز با مروری گذرا بر مقالات حاضر می‌تواند اذعان کند که این همگرا دیدن علوم و معارف اسلامی، و همراه دیدن ساحت نظر

و واقعیت، نگرشی است که بر تمامی دستاوردهای این دو دهه در مجموعه حاضر سایه افکنده است و خود می‌تواند توضیحی برای گستره و تنوع موضوعی پژوهش‌ها نیز باشد.

امید آن است که این بضاعت اندک، دانشوران و پژوهشگران در حوزه معارف اسلام، و فرهنگ و تمدن ملل مسلمان را مقبول افتد و دعا و راهنمایی‌های ایشان چراغ راهی برای نگارنده در ادامه این مسیر باشد.

احمد پاکتچی

نهم شهریور ماه ۱۳۹۱ شمسی

www.ketab.ir